

Ж.Б. ОШАҚБАЕВА

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫң ТІЛ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРДЕЛЕУІНІҢ ЗАМАНАУЙ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Тіл адамзат тарихында әлеуметтік өзара әрекетпен бірге байланысып жатыр. Бұл өзара әрекетке тән ерекшелік адамдардың ұжымдық ынтымақтастығының олардың мінез-құлқына өзгеше ықпал етуі болып табылады. Сөз – әлеуметтік мәні бар іс-әрекетті реттеуші және қатынас құралы. Мұнан басқа адамзаттың даму барысында сөз тек қана іс-әрекетке емес, сананың қалыптасуына, ойлауға белсенді әсер етеді. Сол арқылы қоғамдық сананы дараландырып, тұлғасыздық ұжымдықтан дара тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз етеді. Адам түрлі әлеуметтік-мәдени, табиғи жағдайда өз санасында заттық мәндеге бейнеленген табиғаттың әртүрлі құбылыстарымен танысады. Бұл адамзаттың негізгі өзара түсіністік мәселесіне жол салады. Гносеологияда бұл ойлау мен болмыстың, оның ішінде ойлау мен тілдің өзара қатынасына айналады.

Антикалық философия тарихында Платон бірінші болып тілді ойды білдіру мен қалыптастыру құралы ретінде методикалық анықтама беруге талаптанды. Оның «Кратил» диалог тіл білімі мен семиотикада идеяның сөзге айналу «ұлгісі» туралы түсінік жүйелері қалыптасқан алғашқы туынды болды. «Сананың қызметі тек қана объективті емес деп санайды Платон, сана мен заттар өзін-өзі танытуы нәтижесінде әр заттың атауының белгілі бір дұрыс байланыста еріксіз жүзеге асатынына дәлел келтіруге болатын заттық ұлгісі қалыптасады»[1].

Аристотель адамның түсінігі тұрмыстың алғашқы негізгі және өзгермейтін қасиеттерін білу үшін қажет деп есептейді. Бұл түрғыдан ол да Платон сияқты тіл логиканың қөмекші болігі деп түсінеді. Аристотельдің айтуы бойынша, грамматикалық және логикалық талдау формалары бір-бірімен тығыз байланысты, себебі тұрмыстың предикаты тек зат арқылы ғана емес, сонымен катар сөйлемнің жалпы формасы арқылы берілуі де мүмкін. Ол категория түсінігін анықтауды дәл бермесе де, категориялар: болмыс категориясы (метафизикалық), таным категориясы (гносеологиялық) және тіл категориясы (грамматикалық) ретінде көрінеді деді. Ал логикалық онтологиялық байланысты, себебі барлық затты анықтауға болмайды, тіпті түсінік өзімен-өзі сөйлем

құрай да алмайды, оның үстінен олардың жай бірігуі сөз де құрамайды. Ол үшін түсінікті бекіту мен терістеуге біріктіру керек, соның әсерінен пікір айтуға айналады. Нәтижесінде Аристотель өзі айтқандай пайымдау пайда болады.

Әл-Фараби тілдегі сөздерді реттеуші зандардың әмбебаптығы нақты білімге жеткізетін дұрыс ойлаудың негізін құрайды дейді. Ибн Сина кейбір сөз категориялары мен логиканың түсінігі мен пайымдауы аралығындағы байланысты қалыптастыра отырып, тілдің ойдың белгісі екендігіне көніл аударды. Ф.Бэкон, Р.Декарт, Г.Лейбниц философияларында тіл философиясы ерекше орын алған. Декарт тілдің басты өзіндік ерекшелігі ретінде сөздің акпараттығын, олардың гносеологиялық мағыналығын қарастырады. Себебі адамның жануарлардан айырмашылығы ойдың қабілетінің арқасында тілге белгілілік қасиет бере алады, өзіндік өрелігіне адам өзінің ойы арқылы жетеді [2]. Лейбниц қандай да бір ой сөз арқылы байланысады, сөз – ойлау құралы, біздің ойымызды тарататын құрал дейді [3]. Гоббс тілдің сөздік қоры адамның санасында, санада жинақталған ұфымдар мен ойлардан келіп сөз шығады деген.

Философияда ойлау мен тілді зерттеу гносеологияның өзекті мәселесі болып табылады, себебі тіл мен нақты шындықтың өзара қатынас сипаты, сөздің мәні мен заттардың мәні арасындағы байланыс, объективті және субъективті шындықтың берілу жолы немесе тіл жасау құқығын пайдаланушы адамның қажетін өтейтін басқа бір зандаудықтарды тіл көрсетіп бере ме деген сияқты мәселелер қарастырылады. Яғни ойлау мен тілдің өзара байланысы гносеологияда ең алдымен логикалық және тілдік формалар байланысы арқылы ашылады. Ал философиялық онтологияда ойлау мен тілдің өзара қатынасы ұлттық және жалпы адамзаттық тілдер мен мәдениет мәселелері ретінде қарастырылады, себебі тіл – белгілі бір ұлттық тіл.

Қазақ сөз өнерінің түп тамыры ерте замандаудан басталады. Өз дәүіріне сай дамыған мәдениеті, тол жазуы болған бабаларымыз орта гасырлардың өзінде мәңгі олмес мұралар тудырды. Коне түркі жазуымен тасқа қашап жазылған «Ор-

хон-Енисей» жазуларының мазмұн байлығы, ой тереңдігі қоне түркілердің сөз өнерінің жоғары дәрежеде болғандығын дәлелдейді. Ержурек қолбасы Құлтегіннің, мемлекет қайраткері Тонықөктің құлпытасына қашалған көркем бейнелі, қанатты сөздер, үтқыр тіркестер осының айғагы.

ХХ ғасырдың басы – ұлттық сананың мейлінше жетілген кезеңі. Ұлттық сана ұлт тірлігінің тұрмыстық қорінісі, яғни сол ұлттың құрайтын халықтың әдет-ғұрпымын, салт-дәстүрінің, әдебиеті мен мәдениетінің, тұрмыстыршілігінің тарихын білу дәрежесі. Ұлттық сана ұлттық дүниетанымға негізделеді. Ұлтқа деген құрмет ұлттық сана-сезімнің қалыптасу денгейіне байланысты. Қазақ болып туған екенсін, қазак болып қаласын, оны ауыстыра алмайсың. Жалпы ұлттық сана тәмен болса халық халықтың қасиетінен айрылады. Мұндай кезде ұлттық мұdde жеке бастың пайдасының құрбаны болады. Отарлаушылардың жүргізген саясатының салдарынан қазақтың ұлттық санасы тәуелсіздік талабына ілесе алмай, кенже-леп қалды. Міне осы кезде қазақ халқының басына кигізлген бодандық ноктасының тарылыш кеткенін сезініп, осы тығырықтан шығар жол іздең тарихи тұлғалар өмірге келді. Алашорда қайраткерлері Ә.Бекейханов, М.Дулатов, Ж.Аймауров, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Б.Қаратаев, Ә.Ермековтер жаңа қоғамның талап-тілегінен туындаған саяси-экономикалық, рухани-әлеуметтік идеологиялық саясатты, отарлауды, ұлттық сананы бұғаулауды мақсат еткен патшалық, кейіннен кеңестік ұстанымды сезініп, түсіне білді. Олар қазақтың ұлт ретінде аман қалуының жолы рухтың биіктігінде, қажымас қайрат пен аскак зияткерлікте екенін түсінді.

ХХ ғасырдың басында қазақ тілі шұбарлана бастады. Отаршылдықтың зардабы алдымен тұрмыска, сол арқылы тілге, тілден рухқа кесел болып, ұлтшылдық сезімін өлсірете бастады. Алаш зиялыштары тіл мәселесін көтеріп, сөз тұралы үрпағына асыл мұраларын қалдырды. Тілден айрылу халық үшін үлкен қатер екенін айта келіп, тілді құтқаратын жол әлеуметтік тұрмыстың түзелуі және ел іргесінің нығаюы дейді. Қазақ тілінде кітап жазып, қазақ тілінің негізін жасаған, қазақ мектебінің іргесін қалаған алғашқы адам Ахмет Байтұрсынов еді. Оның қазақша әліппе жасауы, араб жазуына кіргізген реформасы, қазақ тіл білімінің негізгі терминдеріне анықтама беріп, дыбыс жүйесін (грамматикасын)

қалыптастырып шығаруы бағаланбай қалмақ емес. «Қазақша оқу өлі бір белгілі тәртіпке келіп жеткен жок, кемшілігі есепсіз көп. Қазақша оқу кітаптары жаңа ғана қорініп келеді. Тәртіппен оқытарлық мұғалімдер аз, оқу програмы жок... Хұқімет қазаққа қазақша мектеп салып бермейді, қазақтың қазақша оқуын тіпті тілемейді. Сондыктан мектептерімізді тәртіпке қою, қазақша оқуды халыққа тарату – өз міндетіміз» [4], – деп қазіргі кездегі терең білім беру принциптерімен үндес тұжырым жасайды. Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Біздін заманымыз жазу заманы, жазумен сөйле-су ауызben сейлесуден артық дәрежеге жеткен заман деп хат таныту мәселесін сөз қылыш, ғылыми мәні зор мәселелерді сөз қылады. Қазақ мектептеріндегі оқыту жайлы, олардың қындықтарын айта келіп, өзінің оқыту өдістерін ұсынады. Оның дәл бүгін айтылғандай пікірлеріне таңданбау мүмкін емес.

«Қазақ» газетінің алғашқы санында Ахмет Байтұрсынов патша өкіметінің отарлық саясатын көрсете отырып, «Біздің болашақ тағдырымыз не болмақшы? ...біздің алдымызда ең алдымен қазақ халқының тәуелсіз өмір сүру-сурмеуі, болу-болмауы басты мәселе болып тұр. Өзіміздің дербестігімізді сактап калу үшін біз барлық күш-жігеріміз бен қуат-құралымызды оқу-ағарту мен жалпы мәдениетке ұмтылуымызға жұмсауымыз, ең алдымен, ана тілінде әдебиетті дамытуға күш салуымыз қажет. Мынаны естен ешқашан шығаруға болмас: тәуелсіз, дербес өмірге өзінің ана тілінде сөйлейтін және төл әдебиеті бар халық қана таласа алады» [5, 4-5], – дей келіп, орыс және татар тілдерінде оқыған қазактар қазақ тілін менсінбейтін болды, бүйті берсе қазақ тілімен қоштасып, қазақтың ұлт ретінде жойылып кету қаупі бар, сол үшін қазақ тілін өркендетуіміз керек деп ашық айтады.. «Санасыз тұрде болса да Ахмет Байтұрсынұлының арқасында қазақ зиялыштарының орыстаннып және татарланып бара жатқан бір бөлігі естерін жиып, айналаға көз тас-тап, өз қателіктерін жөндей бастады. Тіпті мынадай қызық жағдайлар да болып жатты: кейбір орысша оқу орындарының окушы жастары қазақ тілінің тазалығын сактау үшін өзара тек қазақ тілінде сөйлесуге келіседі, егер кімде-кім осы келісімді бұзса, аузынан шығып кеткен әрбір қазақша емес сөз үшін окушылар үйрмесінің пайдасына 3 – 5 тыын айып төлейді», – деп жазады Міржакып Дулатов өзінің «Ахмет Байтұрсынұлы» деген өмірбаяндық очеркінде [5].

«Қазақ өкпесі» деген мақаласында қазақ хандығы неліктен құлады, өз алдына дербес мемлекет болып тұра алмаудың себебі, Ресейге қосылудың негізгі жағдайлары деген мәселелерге тоқталады. «Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты», – деп ел мен елді, ұлт пен ұлтты байланыстыратын ғылым, өнер екенін айтып, оқуға, ағартушылыққа дең қояды.

Міржақып Дулатов та қазіргі кезде маңызды орын алғып отырған тіл мәселесіне көп тоқталған. Тіл өткен дәуір мен қазіргі заманды, блашақты байланыстырып отыратын кілт екенін көрсете білген. «Қазақ тілінің мұны» шығармасында өзі тіл орнында тұрып сөйлейді: Мен заманымда қандай едім? Мен ақын, шешен, тілмар бабаларының бүлбүлдай сайраған тіл едім. Мөлдір судай таза едім. Жарға сокқан толқындай екпінді едім. Мен наркескендей өткір едім. Енді қандаймын? Кірленіп барамын, былғанып барамын. Жасыдым, мұкалдым. Мен не көрмедім?» [6,309], – дей келе, қазақ тілінің шұбарланып, орысшадан қалай болса солай аударылып жатқанын, мектептегі оқулықтардың кате-қате аударылуы туралы мәселелерді сөз етеді. «Қазақ тілін жүргізетін комиссияның құлағына алтын сырға» деген шығармасында осы комиссияның шығарған жарлығының өзі адам түсінбестей екендігін айта келіп, «қазақша» мынау болса, орыс болып-ақ кетелік деушілер табылмай ма? Сонда не бетімізді айтамыз?» дейді. Тіл тек халықпен бірге өмір сүреді, тіл арқылы халықтың табиғатын, қоғамды танып білуге болады. «Өнер алды – қызыл тіл» деп қазақ тілді жоғары бағалаған. Міржақып Дулатовтың мақаласы осы біздің заманымызға арнап жазылғандай. Жетпіс жыл бойы басылып келген тіліміз, егемендік алғалы қаншама жылдар өтсе де тұра сол Міржақып заманындағыдай проблемаға айналып отыр.

Жүсіпбек Аймауытов та сол кездегі тіл мәселесіне көп аландаушылық білдірген. Оның тың мақалаларының бірі «Тіл туралы» деп атала-ды. Онда тіл мәселесін сөз ете отырып, кей халықтардың бір-біріне өсер-ықпалын дәлелді көрсетеді. Жетісу мен Сырдарияда өзбектердің өсері бар, Қостанайда орыс, ногайдың өсері мол дейді. Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің тұрмыста сініп кеткенін, тіпті мақал-мәтелге айналып, кеңінен қолданылатынын тілге тиек етеді. «Газет тілі қалай түзеледі?» деген мақаласында

орысшадан аударылған сөздердің түсініксіз, жаман аударылғанын, оқыған адам түк түсінбейтінін ренішпен айтады. «...орысшадан аударылған, орысшаға жанаңаң сөздерге қарасаң томармен жүрген қазақ арбадай миынды, жүйкенді түйгіштеп, зырқылдата жөнеледі. Қай жерде мұдіріп, қай жерде сүрініп қалам деп, қып-қып еткендей боласың» [7, 245]. Қазіргі егеменді болған кездегі тіліміздің проблемасын Жүсекен сол кезде айтып кеткендей. Қөшедегі жарнамаларды оқысаң жүйкенді түйгіштеп, зырқылдата жөнелетіннің нағыз өзі болады.

А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытовтар шығармашылығының өзегі болған тіл мәселесінен, ана тілінің тағдырынан Мағжан Жұмабаев та сырт қала алмады. Тіл мен ұлтты бір-бірінен бөлуге болмайды, ұлт болу үшін ең алдымен тілі болуы керек, тілі кеми бастаса ұлт та құри бастайды дейді ол.

Жарық көрмей жатсан да ұзак, кен-тілім,
Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім.
Тарап кеткен балаларыңды бауырыңа
Ақ қолынмен тарта аларсың сен, тілім! [8, 60-б.]

Адамның адамдық қасиеті тілінде, яғни адам – тілімен адам. Бірақ тіл жеке адамның туындысы емес, қогамның жемісі. Тіл адам қатынасының құралы, сондықтан тіл – қогамдық қызметімен тіл. Өмірде ұлттық-тілдік қатынастарсыз шешілетін мәселе жоқ. Кез келген қогамның тіл мәселесін шешуі – адамзат қогамына төн заңдылық. Тарихқа көз жіберсек, талай тілдің өмірден өшіп, «өлі тілге» айналғанын білеміз. Себебі тілге бап керек, бабы табылмаса тілдің қогамдық қызметі тарылып, біртіндең қолданыстан шығып қалуы мүмкін. Сондықтан тілге мемлекет тарапынан қамқорлық керек, сонда гана кез келген құрып бара жатқан тілдің өрісі кеңейіп, жандана түседі.

Тіл мәселесін шешу – халық талабы, себебі сол арқылы елдің, ұлттың, мемлекеттің өмірі жалғасын табады. Қазір қазақ тілі тәуелсіз елдің мемлекеттік тілі мәртебесін алғып отыр. Сондықтан оған дүние жүзіндегі дамыған ұлттық тілдерге қойылатын талаптар тұрғысынан карау керек. Қазақ тілін өркендетудегі ең басты нәрсे – мемлекеттік тілді менгерудің қажеттілігін моянынду болып отыр. Қажеттілік намысты оядады, намыс та қажеттілікті қамшылайды. Тәуелсіздік алғалы алашорда, оның қайраткерлері жайлы еңбектер көптеп жарық

көрүде, жарық көре береді де. Олар өз өмірлерінің мәні туған халқына қызмет ету деген қағиданы ұстанды. Мұндай ұлы қасиетті тарих пен тағдыр екінің біріне бермеген. Олардың ірілігі ғана емес, ұлылығы да осы мақсат-мұраттардан туындал жатыр.

ӘДЕБІЕТ

1. *Платон.* Соч., в 3-х т. Т.1. М. 1968. С.433.
2. *Декарт Р.* Начала философии. Избр.произв. – М., 1950. С. 409-510.
3. *Лейбниц Г.* Соч., в 4-т. М., 1983. Т.2. С.286.
4. *Байтұрсынов А.* Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. 448 б. 430-б.
5. *Дулатұлы Міржакып.* Ахмет Байтұрсынұлы (өмірбаяндық очеркten үзінді). // Ана тілі. 1991. 24-қантар, 4-5 беттер.

6. *Дулатұлы М. Шығармалары*, 2 томдық жинағы. Алматы: Фылым, II т. 1997. 343 б.

7. *Аймауытов Ж.* Шығармалары, 5 томдық жинағы. Алматы: Фылым, 1999. 5-т. 456 б.

8. *Жұмабаев М.* Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1989. 5-т. 448 б.

Резюме

Рассматривается осмысление проблемы языка казахской интеллигенцией и его значимость для современности.

Summary

Comprehension of the problem of the language kazakh intellectuals and his value is considered In article for contemporaneity.